

Головна ▶ Дослідження ▶ Денис Шаталов. Місто кривого Рога. «Козацький міф» на локальному рівні: криворізький випадок. Частина 1*

ДЕНИС ШАТАЛОВ. МІСТО КРИВОГО РОГА. «КОЗАЦЬКИЙ МІФ» НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ: КРИВОРІЗЬКИЙ ВИПАДОК. ЧАСТИНА 1*

📅 03 June 2021

Прямуючи якимось з основних шляхів, на в'їзді до Кривого Рогу, подорожувальник зустріне стелу, що складається з назви міста, герба – центральним елементом якого є козацька порохівниця-ріг, та вказівки: «місто засновано в 1775 році». Вже з першого моменту зустрічі населений пункт вказує на своє козацьке походження (на яке, втім, підсвідомо натякає і сама його назва).

Кривий Ріг. В'їзд з боку м. Кропивницького. Фото автора (28 березня 2021 р.)

Разом з тим, Кривий Ріг можна назвати «неісторичним» поселенням. Від моменту його виникнення і до початку «залізної лихоманки» 1880-х років тут не трапилося ніяких значних «історичних» подій (щоправда, не багато їх відбулося і після). Виклади першого сторіччя криворізької «біографії» зазвичай займають у краєзнавчих працях всього декілька абзаців. Більше того, до початку 1970-х років у місті не знали навіть точної дати його заснування – хоча ніхто з авторів, починаючи від перших текстів кінця XIX ст., не сумнівався у козацькому корінні поселення, яке губиться десь у часах Хмельниччини.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому у сквері поблизу стадіону «Металург» (1954). Фото автора (7 березня 2021 р.)

Власне, лише з початку 1970-х рр. у Кривому Розі і почалося наукове вивчення доіндустріального етапу його буття. За тодішніми знахідками, поселення веде своє коріння від заснованої наприкінці квітня 1775 р. поштової станції, яка обслуговувалася запорожцями. І за останні півсторіччя історіографічна ситуація у цьому плані мало змінилася. Найповнішим синтетичним викладом міської історії досі лишається відповідний розділ з «Истории городов и сел УССР» (1977), хоча місцеві історики та краєзнавці досить плідно працюють над вивченням сюжетів кінця XIX – XX ст.^[1]

З більш ранніх подій в останні 30 років криворізькі дослідники обговорюють лише дату виникнення Кривого Рогу. Ця суперечка, яка є одним з предметів розгляду у даній розвідці, має не так суто науковий, як суспільний підтекст. Базуючись в першу чергу на палкому патріотичному почутті, частина місцевих краєзнавців вважає доцільним «поглибити» офіційну історію міста Кривий Ріг мінімум на сторіччя. Іншим сюжетом мого дослідження є загальна історія формування уявлень про походження міста та їхнього впливу на (напів)офіційну міську політику пам'яті. Розглянуті у комплексі, ці теми являють непогану ілюстрацію функціонування модерного українського «козацького міфу» на низовому рівні – у просторі індустріального південноукраїнського міста.

КОРОТКА БІОГРАФІЯ ГОЛОВНОГО ГЕРОЯ

У другій половині 1770-х років (про ймовірну дату цієї події мова піде нижче), поблизу поштової станції в урочищі Кривий Ріг виникла державна слобода, яка незабаром стала селом. У 1783 р. воно, нараховуючи вже пару сотень мешканців, раптом опинилося «підвищеним» до статусу повітового центру. Це давало перспективи подальшому розвитку поселення як міського центру. Але «щастя» виявилось недовгим: під час чергових змін адміністративного устрою у Степовій Україні, у 1796 р. Кривий Ріг знову став рядовим селом Херсонського повіту. У 1823 р. (?)^[2] він був обернутий на військове поселення 9-го Округу Новоросійських військових поселень і в такому статусі існував до 1857 р. У 1860 р. Кривий Ріг, який на цей момент мав вже понад 3600 мешканців, більшість з яких були державними селянами, отримав статус містечка та волосного центру.^[3]

Неквапливий розвиток поселення, що лежало посеред південноукраїнських степів, було перервано завдяки Олександрю Полю. В першу чергу його ініціативою та зусиллями в околицях Кривого Рогу з початку 1870-х розпочалися розвідки покладів залізної руди. У 1881 р. розпочала роботу перша рудня «Криворізького товариства залізних руд». У 1884 р. новозбудована Катерининська залізниця з'єднала Кривий Ріг з Донбасом, руду з вугіллям. Сюди потягнулися інвестори та робітники. Атмосферу «залізної лихоманки» кінця XIX ст. описав Владімір Гілярівський (1899):

Кривой Рог – это Калифорния в первые годы открытия золота. Только здешнее золото – черное золото.

Поехал я из Екатеринослава в эту Калифорнию с поездом, отходящим в 4 часа дня. Третий класс – битком: едет много рабочих – главным образом, орловских – копать руду в Кривом Роге. Второй класс – тоже битком. Едут французы 2-го разбора и маклера. В первом классе тесно: французы 1-го разбора, за теснотой, с билетами 2-го класса, два горных инженера, я и мой спутник.^[4]

Життя поживало. Населення Кривого Рогу разом з округою^[5] станом на 1916 р. складало близько 40 тисяч осіб. Безпосередньо у містечку нараховувалося близько 26 тисяч жителів^[6]. З огляду на розвиток поселення з'являлися плани надати йому статус заштатного або навіть повітового міста – але їх перекреслила війна та революція^[7].

Події 1917-1920 рр. для Кривого Рогу, як і для всієї Південної України відзначилися калейдоскопічними змінами режимів. У 1918 р. містечко навіть встигло пару тижнів побути у складі створеної більшовиком тов. Артьомом (Фьодором Сергеевим) «Донецько-Криворізької республіки». Під час наступного «червоного» епізоду, 26 лютого 1919 р., З'їзд рад Криворіжжя власним рішенням надав поселенню статус міста та повітового центру у складі Катеринославської губернії (2 місяці потому це рішення було затверджене республіканською владою)^[8].

Із утвердженням радянського режиму у 1920 р. місто повернулося до дореволюційного ритму життя. «Вид его имеет форму незаконченного города где, на ряду с двух-этажным зданием городского типа, стоит селянская хата, покрытая соломой» – так Кривий Ріг охарактеризували у 1925 р.^[9] Але з початком сталінської індустріалізації траєкторія його розвитку різко змінилася. Будівництво Криворізького металургійного заводу (майбутнього комбінату «Криворіжсталь»^[10]) та розвиток інших підприємств спричинили вибуховий приріст населення: за півтора десятиліття, з 1925 по 1941 р. воно збільшилося більш, ніж вчетверо – до 213 тис. осіб^[11].

Подібна динаміка збереглася і по війні. Радянський уряд активно вкладав кошти у чорну металургію. Нарощувався видобуток руди, було побудовано декілька гірничо-збагачувальних комбінатів. Розширювалося виробництво на КМЗ, у 1974 р. там було запущено найбільшу в Європі домену піч. Станом на 1959 р. населення міста вже вдвічі перевищувало довоєнний рівень – сягнувши 412 тисяч мешканців. У 1970 р. нараховувалося 641 тис. містян, а на піку зростання – у 1993 р. їхня кількість сягнула 798 тисяч^[12]. Кривий Ріг обростав мікрорайонами, у єдиний організм «зшивалися» села, робітничі селища та навіть міста – Терни (1969) та Інгулець (2002) – які лежали уздовж залізорудних покладів.

МІСТО БЕЗ ІСТОРІЇ

Кривий Ріг є відносно новим містом з дуже тонким шаром старовини. Окрім декількох вулиць із дореволюційними та довоєнними будинками, його квартали забудовані дво- або багатоповерхівками типових проектів 1940-х – 1980-х рр. Також Кривий Ріг є містом мігрантів – ними були і прихидці часів «залізної лихоманки», і робітники перших радянських п'ятирічок і прибульці повоєнних часів. Місто без давніх традицій. А крім того, довгий час Кривий Ріг існував навіть без чітких уявлень про власне походження. Мешканці поселення (очевидно, крім перших поколінь кінця XVIII – початку XIX ст., які були свідками подій або чули розповіді батьків-дідів) не знали навіть дати його заснування.

Козацький мурал проспекті Поштовому (2018, виконано по малюнку Ольги Злобіної). Фото автора (21 березня 2021 р.)

Практично в усіх (загалом дуже нечисленних) опублікованих текстах 1860-х – 1960-х, де таки згадували криворізьку минувшину, про виникнення та етап до-гірничого буття поселення розповідалося дуже загально. Кривий Ріг до 1880-х був напівселянським світом, а з початком індустріального розвитку інтелігенцію в ньому презентували в першу чергу гірничі інженери. В Російській імперії він привертав увагу як явище сьогодення, а давнина колись рядового села не дуже цікавила когось у якості предмету дослідження. Тож виклад сюжету про виникнення Кривого Рогу базувався в першу чергу на загальних уявленнях про минуле регіону.

Першим відомим зверненням до минувшини Кривого Рогу маємо коротку довідку з видання «Городские поселения в Российской империи» (1865). Її автор відзначив давню заселеність місцевості, про що свідчили пам'ятки археології. Разом з тим, про козацькі часи і виникнення Кривого Рогу йшлося наступним чином:

При существовании запорожского Коша, места эти входили в состав Ингульской паланки; но не смотря на близость положения их к самой Сѣчи, очень поздно стали заселяться. В период строения Херсона здѣсь проложили дорогу к Кременчугу... При этом случае урочище Кривой Рог назначено было почтовою станцією, от которой расходились в разныя стороны 8 дорог^[13]. Это самое обстоятельство чрезвычайно много способствовало быстрому расширению заведеннаго здѣсь поселка^[14].

Цим викладом з довідкового видання (близьким до сучасних уявлень) на найближчі три десятиліття і обмежилася вся «історіографія» походження містечка.

Більш розлогі описи Кривого Рогу з'явилися у середині 1870-х. Щоправда, їхні автори цікавилися не криворізькою старовиною, а місцевими надрами^[15]. Так, Леонід Семечкін, видається що перший (1874), хто написав спеціально присвячений Криворіжжю текст, стосовно минувшини населеного пункту не зайшов далі згадки про нещодавнє минуле містечка у якості військового поселення. Разом з тим, його виклад показує, що і у той період минувшини Криворіжжя мислилися пов'язаною в першу чергу із запорозькою старовиною. Так, Семечкін описав одне з місцевих урочищ, «Гайдамацкую балку, – очень красивое ущелье, поросшее дубовым лѣсом, гдѣ во многих мѣстах видны слѣды Запорожских куреней и конюшен»^[16]. Ця однозначна, з першого погляду, ідентифікація залишків якихось будівель видає загальну авторську налаштованість на сприйняття місцевої старовини, не інакшою, як запорозькою. Стосовно іншого урочища у статті переказувалася байка, очевидно почута від місцевих мешканців:

Дубовая балка была когда-то одним из любимых пріютов запорожских гайдамаков. В обоих склонах ея высѣчено нѣсколько больших и малых пещер, гдѣ устроены комнаты, кухни и конюшни. Нѣкоторые из здѣшних стариков помнят эти пещеры еще с остатками убранства, коврами по стѣнам и на полу, диванами и проч. Теперь большая часть пещер обвалилась и дальніе проходы засыпались, главным образом от неосторожных раскопок многочисленных искателей кладов^[17].

Отже, місцевість описувалася Семечкіним пов'язаною із запорозькою історією (хоча не можна напевно ствердити, що і заснування самого Кривого Рогу ним відносилось до часів Січі). Головною підставою для такої рецепції слугував, очевидно, географічний фактор: Криворіжжя лежало посеред колишніх Вольностей Запорозьких, історія яких з середини XIX ст. вже сприймалися як центральне явище історії регіону.

Цікаво, що автор іншого геологічного опису краю (1880), гірничий інженер Станіслав Конткевич також згадав про Дубову Балку та її печери як резиденцію гайдамаків^[18]. Десять років потому (1890) про них же з іншими деталями переповів Дмитро Яворницький. За його версією, там «в стѣнах навѣса были ввинчены гайдамаками серебряныя кольца для привязыванія лошадей, а стѣны самой пещеры нѣкогда были обиты черным сукном»^[19]. Щоправда, пізніше (1898) до цього пасажу було додано скептичне уточнення: «Впрочем, рассказ этот, как кажется, есть только отголосок народной вѣры в существованіе скопищ тех громадных богатств, которыми будто-бы располагали гайдамаки»^[20]. З цією заувагою не погодитися важко. До речі, Яворницький навів і паралельні назви урочища – Дубова або Гайдамацка Балка, та маєтку Олександра Поля там: Дубова Балка або Запорозька Ущелина^[21]. А, як загалом писав він про регіон:

По всѣм означенным балкам, оврагам, байракам «и прочим угодыям запорожское войско владѣло и имѣло промыслы», т. е. другими словами сказать. балки, овраги и байраки служили первыми пунктами у запорожских козаков на пути их послѣдовательной колонизаціи обширнаго, дикаго и пустыннаго края...^[22]

Отже, минуле Криворіжжя, відбите у місцевих назвах та переказах, наприкінці XIX ст. сприймалося однозначно як запорозька старовина. І, схоже, саме на підставі подібних уявлень, а також виходячи з самої назви поселення та загальних принципів дедукції, козацьке коріння виводилося і для містечка Кривий Ріг. Принаймні, той же Яворницький в «Історії запорожских козаков» (1892) згадував «под конец исторической жизни запорожских козаков» Кривий Ріг серед сіл та зимівників Інгульської паланки, щоправда не обтяжуючи при цьому текст посиланням на джерело даних знань^[23].

Окрім загальної логіки та місцевої традиції, Яворницький міг спиратися на дані з 6-го тому «Матеріалов для оценки земель Херсонской губерніи» (1890). У вміщеному у якості додатку до цього видання «Списке населенных мѣст Херсонскаго уѣзда... с замѣчаніями о времени возникновенія поселеній» щодо Кривого Рогу зазначалося:

XVIII в. и может быть раньше. Запорожское село Ингульской паланки. Церковь св. Николая построена 1761 г. В 1781 году было 482 двора (2.184 жит.), тогда здѣсь был узел 8 дорог^[24].

Важко визначити, на чому базовані твердження про таку кількість населення. У основній частині того ж видання наводилася запозичена з «Полного собрания законов»^[25] таблиця з відомостями по населенню повіту станом на 1787 р. – у Кривому Розі лічилося 68 дворів та 216 мешканців^[26]. Свідчення ж про церкву були, очевидно, запозичені з «Хронологико-исторического описанія церквей епархіи Херсонской и Таврической» архієпископа Гавриїла (Розанова) (1848)^[27]. До їхньої вірогідності ми звернемося нижче. Але саме вони та ремарка з «Матеріалов...» у наступні 80 років стала основою уявлень про ранню історію поселення Кривий Ріг і не викликала жодних сумнівів^[28] до початку 1970-х рр.

Найрозлогіший – на кілька сторінок – виклад історії містечка Кривий Ріг на початку XX ст. з'явився у «напівтехнічній» книжці – путівнику «По Екатерининской железной дороге» (1903) (далі у тексті – «По ЕЖД»). У ньому описувалися поселення, обслуговані даною залізницею. Серед авторів чи консультантів виданої у Катеринославі книжки не згаданий замилований у запорожцях тамтешній історик Дмитро Яворницький^[29], а разом з тим від цього видання віє не меншою, ніж у нього, запорозькою козакофілією. Наприклад, у загальному нарисі історії Придніпров'я, серед іншого, йшлося про те, що

Вообще запорожцы весьма высоко цѣнили просвѣщеніе и всячески содействовали его распространенію [...] Запорожье никак не может считаться страной дикой и некультурной; несомненно, оно стояло ниже культурной Польши, но настолько же превосходило Великороссію. Есть документы, свѣдѣтельствующіе, что в послѣдніе годы существованія Сѣчи большая половина сечевиков были люди грамотные; лица же, занимавшія высшія должности (судьи, войсковые писаря и др.), часто обладали прекрасным по тому времени образованіем и широким умственным кругозором^[30].

У такому ж дусі подавався виклад і всього запорозького буття краю. При описі минувшини безпосередньо місцевості Криворізького рудного району акцент теж робився на запорозькій старовині:

Во времена Запорожской Сѣчи эти мѣста входили в состав Ингульской (или Перевизской) паланки и в описанных рѣчных долинах был расположен ряд запорожских зимовников, из которых вполнѣ развились обширныя селенія (м. Кривой Рог, села Анновка, Веселые Терны и др.). Заселенію этого края способствовало, кромѣ счастливых естественных условий, то обстоятельство, что через него или вблизи него проходили главные тракты, соединявшіе западную часть запорожских вольностей с Польшей и Гетманской Украиной. Так, по водораздѣлу Ингульца и Саксагани шел Кызыкерменскій шлях [...]; нѣсколько восточнѣе его, правым берегом р. Саксагани, шел Миктинскій шлях, составлявшій продолженіе Батуринакаго; по всей вероятности, этим шляхом шли на встречу друг другу в 1648 году Стефан Потоцкій и Богдан Хмѣльницкій, встрѣча которых, столь важная по послѣдствіям для исторіи обоих народов, произошла 4-го мая на верховьях р. Желтой [...]. Способствуя заселенію этой местности, близость главных трактов, по которым часто двигались и татарскія орды, и польскіе отряды, дѣлала существованіе здѣсь очень тревожным, а часто и опасным; поэтому мы встречаем здѣсь обширныя пещеры, в которых могли скрываться люди в случаѣ опасности, и подземные ходы, посредством которых они могли убѣгать от неожиданно напавшаго врага^[31].

Як бачимо, автору, цілком у дусі пригодницьких повістей про запорожців, посеред степового краю уявлялися і постійні напади ворогів, і навіть підземні ходи та печери. Останні, щоправда, дійсно існували в районі Дубової Балки, але про них вже йшлося.

Сам Кривий Ріг описувався як давнє козацьке село. Він

принадлежит к числу древнѣйших запорожских поселеній в этом крае. Время основанія этого поселенія неизвестно, но во всяком случае оно относится к первым годам существованія Сѣчи, ибо в средние XVIII столѣтія оно уже представляло собою многолюдное и богатое селеніе, в котором в 1761 г. была сооружена церковь св. Николая; в 1781 г. в нем числилось 482 двора и 2184 души жителей; в начале XIX столѣтія в нем было устроено аракеевское военное поселеніе, а в 1860 г. оно было преобразовано в мѣстечко^[32].

Не важко помітити, що автор опису поєднав в своєму тексті свідчення з тих же «Матеріалов для оценки земель Херсонской губерніи» та власні козакофільські уявлення, які дозволили «реконструювати» походження поселення.

Із появою цього тексту містечко Кривий Ріг нарешті отримало свою «офіційну» історію. І у виданні «Дѣловой и коммерческой Кривой-Рог» (1914) вже переказувався:

С каких пор существует Кривой-Рог, точно утверждать нельзя, но по некоторым историческим справкам, время его основания можно отнести к началу существования Запорожской Сѣчи. В средних годах 18-го вѣка Кривой-Рог был многочисленным селением с церковью (церковь св. Николая сооружена в 1761 году)^[33].

РАДЯНСЬКІ НАРАТИВИ: СПАДОК «СТАРОГО РЕЖИМУ» ТА ПОЯВА КОЗАКА РОГА.

Встановлення радянського режиму та розвиток міста у часи перших п'ятирічок ніяк не позначилися на вивченні його історії. У довоєнний час про Кривий Ріг хоча відносно багато згадували у публічному просторі, це стосувалося лише успіхів його розбудови як бази чорної металургії. В глибину віків при цьому не зазирали, обмежувались хіба описами злиденного життя експлуатованих гірників при царському режимі, які мали краще відтіняти презентоване читачам процвітання за часів сталінського соціалізму^[34].

У 1926 р. у Кривому Розі було створено музей при окружній партшколі. Але про нього знаємо лише те, що експозиція складалася з геологічного й археологічного відділів та займала дві невеликих кімнати. Ініціативи 1920-х – 1930-х років щодо заснування міського краєзнавчого музею реалізувати не вдалося^[35]. Створення у 1930 р. педагогічного інституту теж не спричинилося до становлення досліджень минувшини краю. Відомо, що у цей період розпочалися краєзнавчі пошуки з ранньої історії міста службовця Аврама Попова, які він закинув із початком репресій та зміг продовжити лише наприкінці 1950-х; але їх результати так і лишилися неопублікованими^[36]. Хоча, саме вони мали вирішальний вплив на пізнішу міську політику пам'яті, про що мова піде нижче.

Схоже, що першою і єдиною присвяченою історії Кривого Рогу працею довоєнного періоду був «Нарис історії робітничого руху та революції 1905 року на Криворіжжі» Андрія Пахомова^[37] (1932). По війні Пахомов продовжив студії. Його наступна книжка (і наступна книжка з місцевої історії взагалі), «Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов» (1958), містила короткий екскурс в давню історію робітничого краю. Пасаж про походження поселення автор майже дослівно запозичив з путівника «По ЕЖД»:

Время основания Кривого Рога неизвестно, но во всяком случае оно относится к первым годам существования Запорожской Сечи. т. к. во второй половине XVIII столетия оно уже представляло собою многолюдное селение. Так, в 1781 году в нем числилось 482 двора и 2184 жителя^[38].

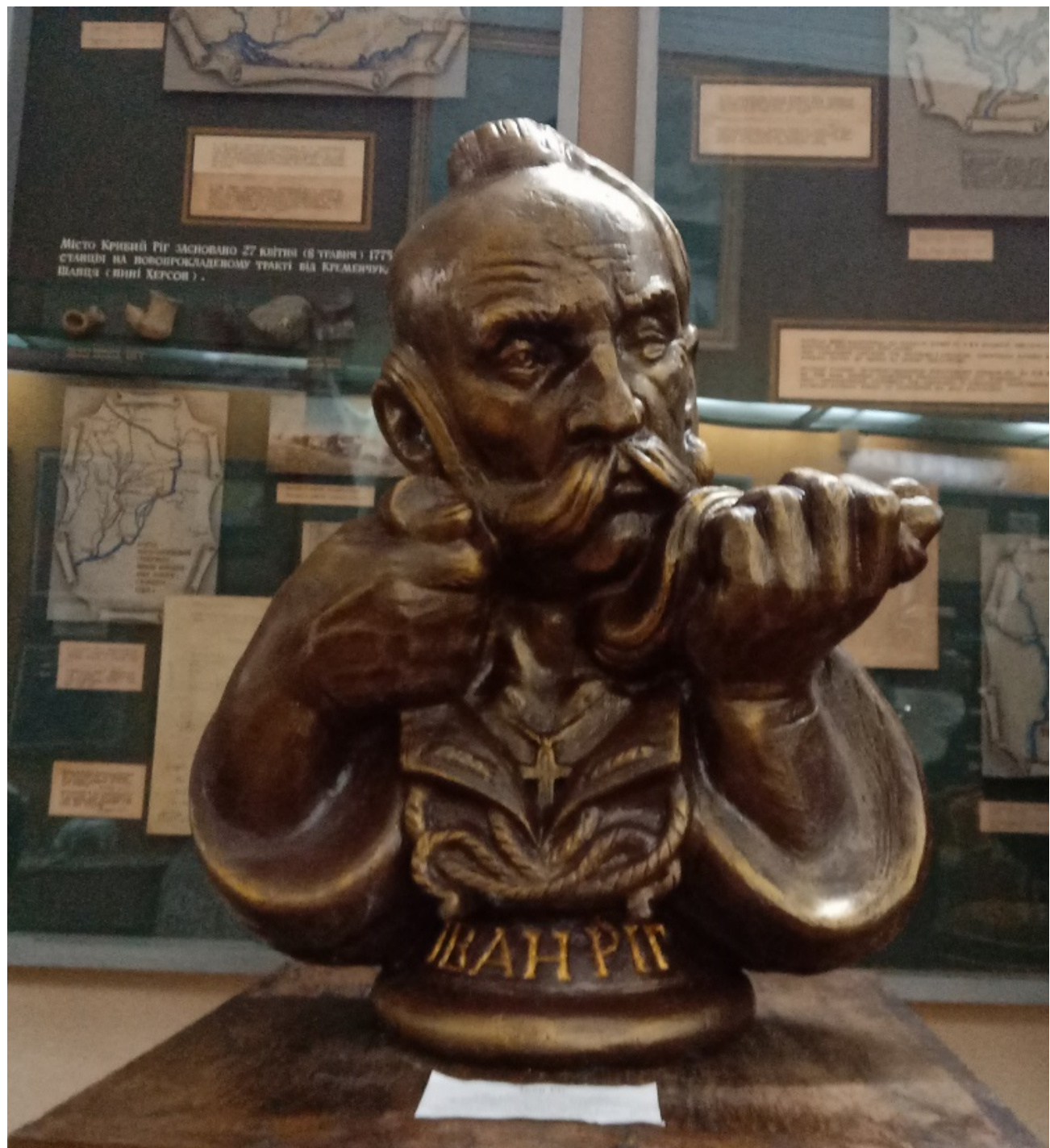
Інша книжка автора, «Революційний рух на Криворіжжі в роки першої російської революції (1905-1907 рр.)» (1959), лишилася в рукописі^[39]. В ній історичний екскурс у криворізьку давнину був поданий розлогіше: згадувалося запорозьке минуле всієї місцевості та мовилося, що «одні історики^[40] передбачали», що назва місцевості походить від імен двох запорожців Кривий та Ріг^[41], за іншою версією існував один кривий козак Ріг, або ж назва походить від ландшафтних особливостей місцевості. А загалом Пахомов робив висновок, що

заснування Кривого Рогу належить до прадавніх часів, ймовірно, до початку XVII століття, до часів існування Запорозької Січі. В жодному разі, не виникає сумнівів, що Кривий Ріг заснований запорожцями^[42].

Далі слідував опис шляхів, на перетині яких постав давній Кривий Ріг – тобто переказ все того ж путівника «По ЕЖД», виданого залізничниками у 1903 р. Але, як бачимо, виклад Пахомова презентує вже доповнену версію уявлень про коріння міста. Впевненість дореволюційних авторів у запорозькому походженні поселення поєднується тепер з краєзнавчими легендами – які, схоже, були дуже свіжим продуктом.

Криворізькі епонімічні легенди, які стали частиною публічного дискурсу з 1950-х рр., вірогідно були «низовою» спробою закрити «білу пляму» щодо питання виникнення міста. Очевидно, принаймні частину з маси мігрантів цікавила історія поселення – хоча б на рівні пояснення його доволі незвичної назви. А, як ми бачили, доступних масових видань з історії Кривого Рогу на середину 1950-х ще не існувало.

Походження легенд про козака Рога, певен, пояснюється дуже просто. Загальні уявлення про запорозьку минувшину регіону дозволили «розшифрувати» назву міста у стилі «народної етимології». Точний час виникнення легенди та її варіацій невідомий. За спостереженнями Григорія Гусейнова, у довоєнний час вона не згадувалася у місцевій пресі та не фіксувалася етнографами. Разом з тим, за непевними свідченнями. ці легенди могли побутувати ще з кінця 1920-х років^[43]. Олександр Мельник та Олександр Степаненко у збірці «Історичний фольклор Криворіжжя» (2001) супроводили деякі з текстів паспортом «Друкується вперше. Записано Анастасією Степаненко у 30-ті роки»^[44]. Нічого іншого, на жаль, про походження цих записів не повідомляється. Інші ж тексти видання відносяться вже до 1950-х – 1980-х рр.

Бюст Івана Рога з експозиції Криворізького історико-краєзнавчого музею. Фото автора (10 квітня 2021 р.).

Оригінальний підпис експонату: «Іван Ріг, козацький ватажок, в 60-х роках XVII століття обирався кошовим отаманом Війська Запорозького, організував і очолив разом з Іваном Сіркою похід на Крим у 1667 році (вірогідний прототип легендарного козака Кривого Рога). Робота криворізького скульптора В. В. Македонського»

Втім, це питання, хто, мігранти першої (1930-ті) чи другої хвилі радянської доби (1950-ті), стали сучасниками «народження» козака Рога, становить у нашому випадку лише другорядний інтерес. Головне інше – ці легенди засвідчують поширеність у «доісторичну добу» міста (себто до початку наукового дослідження ранньої історії поселення) уявлень про його запорозьке походження. Зміст текстів, які відрізняються деталями та ступенем подробности, зводиться до одного. Колись біля злиття Саксагані та Інгульця оселився кривий (кульгавий або ж одноокий) козак Ріг. Від його прізвиська – Кривий Ріг і утворилася назва поселення, яке розвинулося з хутора (чи шинка) цього козака^[45]. Інколи уточнюється, що це відбулося після Жовтоводської битви (Пояснити цю обставину неважко – м. Жовті Води зовсім недалеко, а до того фактаж з історії Хмельниччини, очевидно, був реактуалізований у 1954 р. у зв'язку із ювілеєм «возз'єднання», на відзначення якого у місті встановили одразу 3 пам'ятника Богданові)^[46]. В одній з варіацій легенди «батька-засновника» навіть ототожнюють з реальним персонажем – Іваном Ждан-Рогом, якого обирали кошовим у 1666 р.^[47] Однак у ній не важко впізнати супроводжену прямими текстовими запозиченнями обробку сюжету взятого з праці Д. Яворницького або С. Соловйова^[48]. Запорозьку прив'язку зазвичай має і народне пояснення походження інших місцевих топонімів^[49].

Запит на знання з історії міста, чиє населення вже перевищило 500 тисяч осіб, нарешті частково був задоволений у 1960-ті. У цей період неформальним «міським історіографом» став завідувач кафедри марксизму-ленінізму Криворізького державного педагогічного інституту Петро Логвинович Варгатюк (1919-2000). У 1935 р. його родина перебралася до Кривого Рогу з Уманщини. У 1938 р. Петро Логвинович вступив на істфак Київського університету, який закінчив вже в евакуації у 1942 р. Після цього випускник був мобілізований до армії, направлений до військового училища, а згодом на фронт. Після демобілізації у лютому 1946 р. Варгатюк повернувся до Кривого Рогу. Працював у КДПІ на кафедрі марксизму-ленінізму, пройшовши всі посадові щаблі: асистент (1946–1949), старший викладач (1949–1951), доцент (1951–1954), завідувач кафедри (1958–1975) рр., у 1954–1958 рр. був заступником ректора з навчальної та наукової роботи. Відповідним посаді було і основне коло дослідницьких інтересів Петра Логвиновича. Він спеціалізувався на партійній історії: захистив кандидатську за темою «Більшовицька організація Катеринослава в роки нового революційного піднесення (1912–1914)» (1951) та докторську – «В. І. Ленін і діяльність більшовицьких організацій Донбасу, Придніпров'я, Криворіжжя в дожовтневий період (1894–1917)» (1970). Темі дисертації відповідала і тематика його публікацій у 1950-ті – 1960-ті рр. – партійно-комсомольські сюжети з першої половини ХХ ст., з краєзнавчим ухилом. У 1975 р. Петро Логвинович переїхав до Києва, де став старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України^[50]. Очевидно, що залучення до «чистого краєзнавства» стало для Варгатюка, якого за займаною посадою можна вважати «старшим міським істориком», у 1960-ті лише «side project».

У текстах 1960-х, при необхідності згадати початки міста, Варгатюк використовував підхід Андрія Пахомова, «творчо поєднуючи» відомості дореволюційних видань із свіжими легендами. Вперше більш-менш розлогий сюжет про походження Кривого Рогу та його історію з'явився у довіднику-путівнику «Криворожжя» (1963). Зазначивши, що «О запорозьком происхождении селения свидетельствует само его название», Петро Логвинович переказав далі сюжет з «По ЕЖД» та легенди про кривого Рога^[51].

Пізніші тексти 1960-х років його авторства, в яких йшлося про початки міської історії, від першого відрізнялися лише стилістично, але не змістовно. Так, у нарисі історії Криворізького залізничного басейну «Рудна скарбниця Півдня» (1966) йшлося:

На запорізьких землях, крім воєнно-сторожових постів і укріплень, створювались зимівники, хутори та інші поселення, що постачали Січі необхідні припаси, давали людське поповнення. В XVII–XVIII ст. багато таких зимівників і хуторів виникло в долинах Інгульця, Саксагані,

Жовтої та інших річок. Частина зимівників, що виникли в середині XVII ст. при злитті Інгульця і Саксагані, поклала початок існуванню Кривого Рога. Через сто років це було велике поселення. В 1781 році в ньому було 2184 жителі^[52].

Назва поселення Кривий Ріг настільки давня, що не збереглося ніяких документів про її виникнення. Але безсумнівно, вона має запорізьке походження. Існує легенда, що першим поселенцем тут був козак Ріг [...]. Ще інша легенда пов'язує назву цього села і сучасного міста з рельєфом місцевості, яка створює при впадінні Саксагані в Інгулець довгий кривий мис або «ріг», як називались такі миси у запорожців^[53].

Розвитку Кривого Рога сприяло його розташування на одній з важливих запорізьких комунікацій – Кизикерменському шляху, який починався біля Кременчука і йшов через Зибке, Аннівку, Кривий Ріг і Кизикермень (Берислав) на Перекоп, зв'язуючи північні райони України з Запорізькою Січчю. На схід від міста проходив другий, Микитинський шлях. Цими шляхами в квітні 1648 року повсталі селяни і запорожці, під проводом Богдана Хмельницького пройшли назустріч польському військовому авангарду С. Потоцького. В травні поблизу Кривого Рога, біля Жовтих Вод, повстанці вщент розбили польське військо. Ця перша перемога стала початком війни українського народу 1648–1654 років, що закінчилась визволенням з шляхетської неволі і возз'єднанням України з Росією^[54].

Посилання на «По ЕЖД» не робилося, але залежність викладу Варгатюка від даного тексту при порівнянні цитат очевидна. У виданому три роки потому довіднику «Криворіжжя» (1969) він переказав тези попередньої книжки, при цьому навіть більш категорично сформулювавши твердження про запорізьке походження міста: «Кривий Ріг має трьохсотрічну історію. [...] Першою клітинкою сучасного міста був запорізький зимівник»^[55].

Петру Логвиновичу, як «старшому за посадою» міському історичу, довелося виступити співредактором та автором низки текстів для виданого у 1969 р. тому по Дніпропетровській області проекту «Історія міст і сіл УРСР». У статті про Кривий Ріг у дещо скороченій формі відтворювався виклад про походження міста з «Рудної скарбниці Півдня»^[56].

Відповідний вищенаведеним уявленням наратив презентувався і у відкритій у 1968 р. експозиції місцевого краєзнавчого музею^[57].

Очевидно, такі уявлення для 1960-х можна визнати «загально розповсюдженими». Разом з тим, їхня нечіткість схоже, що не задовольняла допитливих містян. Як констатував Яків Ракітін, у цей період «горя желанием помочь в определении даты зарождения нашего города трудящиеся Кривбасса принимали широкое участие в обсуждении этого злободневного вопроса на страницах местной газеты»^[58]. Дух цього обговорення відбиває коротка замітка місцевого письменника Панаса Ногіна, в якій автор переказував ідеї криворізьких «ентузіастів старовини» щодо 250-300 річної історії поселення^[59].

Отже, на кінець 1960-х рр. криворіжці знали, що мешкають у місті з трьохсотрічною історією, яка розпочалася у часи героїчних запорожців, і яке виникло як козацький зимівник, але деталі його походження губляться у глибині віків. Ці знання відтворювалися у всіх місцевих виданнях та підкріплювалися місцевими легендами. Але буквально за пару років з'ясувалося, що місто має на сотню років коротшу біографію.

ОДРАЗУ В ЮВІЛЯРИ

Місцевим «Шліманом», який «відкопав» історію походження Кривого Рогу вважається директор Криворізького краєзнавчого музею, полковник ВПС у відставці Яків Григорович Ракітін (1914-1990). Останнім місцем служби цього кадрового військового, уродженця Вороніжчини, був штаб базованої у Кривому Розі 6-ї гвардійської транспортної авіаційної дивізії. Після демобілізації у 1961-му р. Ракітін вирішив осісти тут, на Півдні. Він працював начальником військового циклу (кафедри) Криворізького авіаційного училища спецслужб цивільного повітряного флоту, а також був головою Громадської ради Криворізького історико-краєзнавчого музею – опікуючись у ній в першу чергу питаннями увічнення подій війни. Коли у 1968 р. посада директора музею стала вакантною, міськомком партії запропонував її Ракітину^[60]. Новому директору, колеги якого відзначали його ентузіазм та адміністративний хист, вдалося надати музею новий імпульс розвитку, перетворивши його на сучасний для 1970-х років заклад^[61].

Свою діяльність Ракітін розпочав з роботи над музейною діорамою, присвяченою визволенню міста від нацистів у 1944 р. Потім він звернувся до вивчення бойового шляху червоної 45-ї стрілецької дивізії, що діяла у районі Кривого Рогу у 1920 р. А після цього він же виступив автором криворізької «історичної революції», визначивши дату заснування міста. Для цього довелося зробити те, що раніше ніким не робилося – пошук та опрацювання першоджерел, що відносилися до походження Кривого Рогу.

У статтях Ракітіна початок пошуків проголошувався ініціативою міськомком партії, який у 1971 р. доручив Якову Григоровичу розібратися із питанням^[62]. Для цього йому довелося попрацювати у бібліотеках і архівах Києва, Москви, Дніпропетровська та Херсона. Основний перебіг пошуків Ракітін відтворив у газетних публікаціях^[63] (також ці відомості наведені у звіті про наукову роботу Ракітіна за 1968-1973 рр.^[64]). Інформацію з «Городских поселений Российской империи» (1865) із вказівкою на заснування поштової станції наприкінці XVIII ст. дали Якову Григоровичу вказівку-зачіпку для дати «1775», коли власне і організовувалися пошти. Аналіз картографічних матеріалів засвідчив відсутність на них якихось поселень до 1770-х рр., а при вивченні видань з церковної історії стала очевидною похибка зазначеної Гавриїлом (Розановим) дати заснування місцевої церкви – 1761 р. З інших матеріалів випливало, що ще наприкінці 1778 р. в окрузі не було жодної церкви.

Опрацювавши документи архіву Коша, Ракітін з'ясував, що на початку 1775 р. Калнишевський отримав розпорядження від Григорія Потьомкіна з вимогою облаштувати поштові комунікації із розташованими на новозавойованих південних землях російськими військами. Деталі майбутніх ліній погоджувалися коштовим із командувачем Другої російської армії князем Александром Прозоровським. В результаті

Уже 27 квітня було готове «Расписание учрежденных от Новороссийской губернии в запорожских пределах до Александровых Шанцев почты с показанием, в каких именно местах и из каких куреней в них казаки по-пароконные находятся. 1775 года апреля 27 дня». В третьому пункті цього «Расписания» вказується: «В Кривом Роге в Саксагане казаков 5, лошадей 10 от куреней Вышестеблецкого, Нижестеблецкого, Деревянковского, Уманского, Полнобелотского» (ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, од. зб. 361, арк. 38).

29 квітня отаман надіслав Прозоровському письмовий рапорт про те, що «от слободы Зыбной прямо Ингульцом почты поставлены. А в каких местах именно здесь - записка прилагается».

Отже, пошта в урочищі Кривий Ріг почала діяти 27 квітня 1775 року за старим стилем^[65].

Виходячи з цих обставин, Ракітін твердив: «Отже, тепер є всі підстави вважати 27 квітня (8 травня за новим стилем) 1775 року офіційною, документально підтвердженою датою заснування Кривого Рогу»^[66]. Щоправда, як бачимо, з документів прямо не випливає, що 5 козаків прибули та почали облаштовуватися в урочищі Кривий Ріг саме в цей день, але загалом дата відповідає принципу «першої документальної згадки», на який орієнтуються при датуванні поселень.

Яків Ракітін звернув увагу і на інший нюанс, важливий для розуміння подальших дискусій довкола коріння міста. Сама назва урочища «Кривий Ріг» вживалася раніше, ніж там виникло поселення^[67]. Він також опрацював документи межової канцелярії та інші матеріали, з яких виходило, що станом на вересень 1781 р. у слободі Кривий Ріг було всього 34 двори з 450 планованих, а сама вона лежала у 1,5 верстах від поштової станції^[68]. Втім, наголосу на опосередкованості зв'язку між землянками пошти та пізнішим поселенням неподалік не робилося. До 1975 р. у «перед'ювілейних» публікаціях оцінка зв'язку між станцією та виникненням села просто оминалася: після згадок заснування пошти подавалися вже відомості з історії села. Лише у новому (вже російськомовному) виданні «Истории городов и сел УРСР» (1977) вказувалося, що «от образовавшейся около этой почтовой станции селения и ведет начало современный город», що натякає на

опосередковану роль станції в походженні міста^[69]. Але у 1971 р. акцентувати на цьому, зі зрозумілих причин, ніхто не намагався.

Знахідки Ракітіна та запропонований ним висновок про 27 квітня / 8 травня 1775 р. як день народження міста 29 травня 1971 р. було апробовано на міському рівні. На засіданні «вченої ради міста Кривого Рогу при історико-краєзнавчому музеї», яке відбулося у міській комуні, її члени – секретар міськкому Григорій Осадчук, ректор Гірничорудного інституту Георгій Малахов, Петро Варгатюк та його колега по кафедрі доцент Анатолій Дольчук і Яків Ракітін визнали 27.04/8.05.1775 точною датою заснування Кривого Рогу^[70]. Місяць потому (25.06.1971) про визначення «дати народження» міста криворізьців сповістили у міській газеті статтю Ракітіна^[71]. З датою погодилася й офіційна республіканська інституція: Іван Слабеев, завідувач відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР у висновку від 13.08.1971 р. визнав, що квітень 1775 р. можна прийняти як дату заснування Кривого Рогу^[72]. Місто почало готуватися до урочистостей^[73].

Інсценування заснування поштової станції під час відзначення 200-річного ювілею Кривого Рогу, 24 травня 1975 р. Фото А. Іванкіна та Б. Косигіна (Червоний гірник. 1975. № 103. 27 травня. С. 4)

Разом з тим, не зважаючи на свою офіційну роль у цій історії, Яків Ракітін не може вважатися першовстановлювачем дати заснування міста. У фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею зберігається неопублікований рукопис (машинопис, якщо точніше) книги Аврама Дмитровича Попова «Из истории моего города (посвящается гор. Кривому Рогу. 1775-1975 гг.)» (1965). І саме у ній вперше було наведено історію про заснування поштової станції 27 квітня 1775 р. і запропоновано цю дату як початок криворізької історії.

Не зважаючи на те, що у «Історичній енциклопедії Криворіжжя» Попов охарактеризований як «відомий краєзнавець», він не фігурує у міських нарративах. Авраам Дмитрович народився 1900 р. у селянській родині. З 1927 р. став членом ВКП(б). У 1930-ті працював завідувачем райземвідділом, був секретарем та заступником голови міськради, очолював Цивільбуд, був начальником капбудівництва КМЗ. У березні 1938 р. його зняли з посади та виключили з партії, але реабілітували наступного року. По війні Попов був заступником голови міськради, згодом працював директором маслозаводу^[74].

На початку своєї праці Аврам Попов зазначив, що вперше ідея написання історії Кривого Рогу зацікавила його у 1932 р., коли до нього випадково потрапив план поселення від 1852 р. Знахідка стала поштовхом до початку краєзнавчих студій, але в період сталінських репресій пошук матеріалів було призупинено, а у 1941 р. все зібране загинуло у вогні.

До краєзнавчих пошуків Попов повернувся з виходом на пенсію наприкінці 1957 р.

...шли запросы, просьбы во многие исторические учреждения, ведомства, в А.Н.СССР, в ряд городов, и после получения многих не радующих меня ответов, получил сообщение, что план с. Кр-Рог за 1852 год найден, ну, а затем моя поездка в Москву, Ленинград архив исторических документов превзошел ожидаемое^[75].

Аврам Попов по праву може вважатися першим істориком міста. Його книга «Из истории моего города» презентує змістовний і джерельно обґрунтований нарис міської історії, починаючи від запорожців і закінчуючи 1965 р. Автор багато працював із малодоступної на початку 1960-х історичною літературою та опрацьовував не введені до нього в обіг архівні джерела. Але разом з тим робота все ж таки має аматорський рівень – із не завжди критичним ставленням до аналізованих текстів і часом надто сміливими висновками.

Розповідь про криворізьку минувшину Попов розпочав із розлогого опису запорозької історії та побуту, базованого на працях Семьона Мишецького, Аполлона Скальковського та Дмитра Яворницького. В загалом комплікативному викладі гордість

за давніх земляків сполучається з риторикою «возз'єднання братніх народів». За цим сюжетом слідував огляд історії освоєння Новоросійського краю після 1775 р.

Звертаючись безпосередньо до питання виникнення поселення Кривий Ріг, Попов вдався до критичного аналізу наявної історіографії (себто «По ЕЖД», і сюжетів з текстів Пахомова та Варгатюка) (С. 60-62). Провівши аналіз різних джерел – старовинних мап та довідкових видань XIX ст., зробивши запити до архівів, він дійшов висновку про відсутність згадок про Кривий Ріг до 1775 р. (с. 63-65). При цьому, Попов зауважив, що назва урочища «Кривий Ріг» вживалася раніше за виникнення поселення (с. 65-67) а існування у ньому зимівника хоча гіпотетично і можливе, але не може бути підтверджено джерелами (с. 71-72). Інший важливий висновок автора, зроблений на основі відомих йому праць з запорозької історії – неможливість існування церкви 1761 р. з огляду на умови життя у регіоні у той період (с. 67-70).

За всіма цими спостереженнями викладалася історія відкриття у 1775 р. поштової лінії, сперта, щоправда, не безпосередньо на архівні джерела, а на їхню публікацію Аполлоном Скальковським^[76]. З «Історії Нової-Сечи» Попов дізнався про 5 козаків, які стали першими постійними мешканцями поштової станції в урочищі Кривий Ріг. Дату заснування пошти – 27 квітня 1775 р. він визначив як початок поселення (с. 73-76). Нагадаю, свій рукопис Аврам Дмитрович завершив ще 1965 р. – на 6 років раніше за початок промоції дати «1775» Ракітіним.

Розповідаючи про історію пошуків дати заснування Кривого Рогу, Ракітін не згадував про факт ознайомлення з «Із історії мого міста» і взагалі про якусь дотичність Попова до встановлення обставин заснування міста, про те, що він лише поглибив та доповнив додатковими джерелами спостереження та систему аргументації Аврама Дмитровича. Переорієнтація із дослідження питань військової історії XX ст. до пошуків коріння міста Ракітін пояснював зверненням з міськкому партії із відповідною пропозицією. Однак краєзнавчі ініціативи партійного керівництва міста виникли не на порожньому місці:

Предположение о возникновении его [Кривого Рогу – Д. Ш.] в связи с основанием почты высказал бывший зам. председателя горисполкома А. Д. Попов^[77]. Горком КП Украины поручил директору историко-краеведческого музея Я. Г. Ракитину проверить достоверность этой версии и по возможности подтвердить ее архивными документами^[78].

Очевидно, міське керівництво у 1971 р. зацікавилася перспективою відзначити незабаром ювілей та отримати під цю справу відповідні «бонуси» – а тому і «інвестувало» у історичні пошуки Ракітіна. У публікаціях останнього «скромно» не вказується, що їх автор не був першовідкривачем обставин заснування пошти в Кривому Розі, а спирався на спостереження та аргументацію Попова. (Власне, єдину пряму вказівку на залежність активності Ракітіна від знахідок Попова ми знаходимо у вищезитованому абзаці з брошури Г. Осадчука та А. Дольчука «Справочные материалы для лекторов, докладчиков, политинформаторов и агитаторов по 200-летию Кривого Рога и 100-летию начала горных работ в Криворожском бассейне» (1974))

Не відомо, як сам Аврам Дмитрович віднісся до того, що єдиним автором криворізької «історичної революції» було «висунуто» Ракітіна. Реакцією Попова на публікацію у червні 1971 р. статті Ракітіна у міській газеті «Червоний гірник» із обґрунтуванням дати «1775» (ця публікація фактично була початком офіційної міської кампанії з промоції майбутнього ювілею) став власний допис у цьому виданні півтора місяці потому^[79]. У ньому коротко переказувалися вже відомі нам знахідки та висновки Аврама Дмитровича – без жодних натяків на першість автора у визначенні дати «1775».

Як би то не було, у якості одного з етапів підготовки ювілейних святкувань у 1971 р. розпочалася широка пропаганда нової дати^[80]. Зокрема у вересні під час відзначення міського Свята трудової слави у театралізованому дійстві на тему криворізької історії відтворювалися події Хмельниччини та «возз'єднання», а після цього йшлося про заснування поштової станції біля злиття Інгульця та Саксагані^[81].

Протягом п'яти років про події 1775 р. розповідалося на сторінках місцевої преси^[82], у трудових колективах^[83], на виставках та у спеціально підготованому виданні «Кривому Рогу 200»^[84]. У останньому промоутером «поштової» версії разом з Яковом Ракітіним став Петро Варгатюк. Він же популяризував її у статті в «Архівах України»^[85]. В усіх текстах відтворювалася, із різним ступенем деталізації, вже знайомі нам відомості про 27.04. (8.05.) 1775 р. як дату заснування пошти і подальший розвиток села при ній.

До речі, принагідно зауважу іншу обставину – схоже, що саме в «Архівах України» на публічну сцену у якості «батька-засновника» вперше вийшов отаман Іван Ждан-Ріг, згаданий потім і в «Історії городів и сел» (1977). Констатувавши наявність епонімічної легенди про козака, Варгатюк зауважив, що можливою основою для неї послугувала реальна постать – Іван Рог, який на Січі обирався кошовим у 1660-1670-ті рр.^[86] У журнальній статті при цьому скромно зауважувалося, що «про його оселення на Криворіжжі нічого невідомо»^[87], але в «Історії городів и сел» ця ремарка вже зникла. Ототожнення, що постало на простому співзвуччі, матиме помітний вплив на «бої за минуле» вже у часи незалежності. Разом з тим, така пізня згадка Івана Рога місцевим істориком^[88] додатково підкріплює сумніви у поширеності легенди про цього персонажа ще в 1930-ті рр.

Самі урочистості 1975 р. хоча формально і стосувалися подій давнини, містили не багато відсилок до неї. 8 травня нового стилю, дата, визнана «днем народження» міста, накладалася на заходи з приводу 30-річчя Перемоги. Тож ювілейні урочистості були перенесені на кінець місяця. Розпочалися вони у четвер 22.05 (?) з відкриття пам'ятного знаку – двометрового обеліску з граніту, розташованого біля місця злиття Саксагані^[89] та Інгульця^[90]. На одній його стороні зазначено, що «Пам'ятний знак встановлений на ознаменування 200-річчя з дня заснування міста Кривого Рога на місці перших поселень». На другій процитовано слова Калнишевського: «Попочтеннѣйшемъ Вашего сиятельства писанию для коммунѣкаціи къ инбурну почты отъ новоросійской губерніи во владѣніяхъ Запорожского войска до шанца Александровского прямо ингулцомъ посътавленны... ..27 апреля 1775 году... первой станъ в курячой балки ... в Кривомъ Рогѣ всаксаганы», а нижче, доволі незвично для подібного роду пам'яток, наведено повні архівні реквізити цитованого документу^[91]. Складається враження, що таким чином намагалися надати найбільшій авторитетності та «науковості» новій даті заснування міста.

Іншим, більш опосередкованим, шляхом закріплення у свідомості містян дати заснування поселення стало найменування новобудованої магістралі «Проспектом 200-річчя Кривого Рогу» – який веде до мікрорайону «Ювілейний». З'явився у місті і «Парк імені 200-річчя Кривого Рогу», відомий також під неофіційною назвою «Ювілейний». Ці найменування непогано віддзеркалюють ідеологію святкувань, у яких головне місце грав саме факт ювілею. Тому під час основних урочистостей події двовікової давності майже не згадувалися.

Офіційне святкування ювілею міста відбулося у п'ятницю 23 травня. Заходи включали покладання квітів до пам'ятника Леніну та урочисте зібрання у міському театрі^[92]. Топ-гостем свята був перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький. «За великі успіхи, досягнуті трудящими міста в господарському і культурному будівництві, і в зв'язку з 200-річчям з дня заснування» він вручив місту Орден Трудового Червоного Прапора^[93]. Слова з вітальної промови Щербицького можна вважати девізом всього святкування: «Справжня історія Кривого Рога почалася тільки після Великого Жовтня»^[94].

«Для широких мас» наступного дня, у суботу 24 травня, на міському стадіоні було влаштоване святкове дійство. Воно включало урочисту ходу ветеранів війни та праці, почесних громадян міста та колон підприємств у супроводі духового оркестру й промову голови міськвиконкому Юрія Бабича. Наступним елементом свята стала театралізована програма, що ілюструвала основні етапи розвитку Кривого Рогу: заснування козацької поштової станції, початок видобутку руди, події революції та Великої Вітчизняної війни, сучасні досягнення робітників Кривбасу^[95]. Увінчував все концерт за участі тодішніх зірок естради – Юрія Гуляєва, Мусліма Магомаєва та Софії Ротару^[96].

Плакати на честь 200-річчя Кривого Рогу (1975). З архіву Олени Саяпіної

- [20] Эварницкий, Д. И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. Санкт-Петербург: Типо-литогр. и фото П. И. Бабкина, 1898. С. 230.
- [21] Назва поселення «Запорожское ущелье», яке виникло вже десь у 1850-ті рр., очевидно обумовлюється не пам'яттю про козацтво, а місцевою топографією – на Саксагані в районі Кривого Рогу існували пороги. Див., наприклад схему залізничного мосту через ріку з «Собрания чертежей сооружений Екатерининской железной дороги. 1881-1884» (публікація у фейсбук-спільноті «Криворізька старовина» <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2073454216125290&set=gm.3855313827862820>). Загальний опис геологічної будови русла Саксагані у районі Дубової Балки та нижче див у Конткевич С. Геологическое описание окрестностей Кривого Рога Херсонской губернии // Горный журнал. 1880. № 3. Март. С. 349-352.
- [22] Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1890. С. 215.
- [23] Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова. 1892. С. 203-204.
- [24] Список населенных мѣст Херсонскаго уѣзда с указаніем числа дворов, жителей, церквей, школ, промышленных и торговых заведений и скота по разрядам, а также с замѣчаніями о времени возникновенія поселеній // Матеріали для оцѣнки земель Херсонской губернии. Т. VI: Херсонскій уѣзд: статистико-экономическое описание уѣзда / Херсонская губернская земская управа. Статистическое отделение. Херсон: Типография О. Д. Ходушиной, 1890. С. 259.
- [25] Вѣдомость о числе казенных поселян, жительствующих Екатеринославского наместничества при городах, мѣстечках, селах и деревнях // Полное собрание законов Россійской имперіи, с 1649 года. Т. XXII. 1784-1788. [б. м.], 1830. С. 1005.
- [26] Матеріали для оцѣнки земель Херсонской губернии. Т. VI: Херсонскій уѣзд: статистико-экономическое описание уѣзда / Херсонская губернская земская управа. Статистическое отделение. Херсон: Типография О. Д. Ходушиной, 1890. С. 134. Вперше увагу на невідповідність даних по Кривому Рогу у різних місцях тому «Матеріалов» звернув Петро Варгатюк (Варгатюк П. Свідчення академіка Василя Зуєва // Червоний гірник, 1994. 30 серпня. С. 2).
- [27] Розанов Г. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. 1848. Т. II. С. 140-210.
- [28] Окрім Аврама Попова, мова про неопубліковану розвідку якого піде далі.
- [29] Їх перелік див По Екатерининской железной дорогѣ. Выпуск 1-й (введение и часть первая) / Изданіе управления Екатерининской железной дорогѣ. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1903. С. VI.
- [30] По Екатерининской железной дорогѣ. Выпуск 1-й (введение и часть первая) / Изданіе управления Екатерининской железной дорогѣ. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1903. С. 8. Порівн. з Эварницкім Д. И. Історія запорожских казаков. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова. 1892. С. 518-526.
- [31] По Екатерининской железной дорогѣ. Выпуск 1-й (введение и часть первая) / Изданіе управления Екатерининской железной дорогѣ. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1903. С. 36.
- [32] По Екатерининской железной дорогѣ. Выпуск 1-й (введение и часть первая) / Изданіе управления Екатерининской железной дорогѣ. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1903. С. 55.
- [33] Минухин Э. А., Стецовский Я. І. Дѣловой и коммерческой Кривой-Рог: Справочная книга и адрес-календарь за 1914 г. [б. м.], 1914. С. 117.
- [34] Див, напр. Адамчук В. Криворожье // Вестник знания. 1938. №5. С. 28-33.
- Показово також, що у короткій статті з Великої радянської енциклопедії (1937) про походження міста нічого не згадувалося – хоча стосовно інших міст, наприклад Курська та Кронштадту, цим питанням приділяли увагу. Кривой Рог // Большая советская энциклопедия. Т. 35: «Крестьянская газета» – Ларсон. Москва: Государственный институт «Советская энциклопедия»; ОГИЗ СССР, 1937. Стб. 60.
- [35] Мельник О. О., Стеблина І. О. Кривий Ріг: погляд через століття. Кривий Ріг: видавець Роман Козлов, 2019. С. 107-109.
- [36] Попов А. Д. Из истории моего города (посвящается гор. Кривому Рогу. 1765-1975 гг.). Кривой Рог. 1965 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-5815. С. 2-3.
- [37] Андрій Пахомов (1901-1984) був місцевим уродженцем. З 1917 р. долучився до більшовицького руху, був активним учасником Громадянської війни. У 1929 р. закінчив криворізький Гірничий інститут, після цього працював на різних господарчих посадах. Збирав матеріали з історії робітничого і революційного руху на Криворіжжі на початку ХХ ст. Див про нього Чурко Г. Ф. Андрій Пахомов та Авраам Попов – дослідники історії революційного руху на Криворіжжі 1917-1920-х років // Матеріали Третіх Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Кривий Ріг, 2017. С. 42-50.
- [38] Пахомов А. Г. Борьба трудящихся Криворожья за власть советов. Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1958. С. 12-13. <http://krivoyrog-history.blogspot.com/2012/07/1.html>
- [39] Можливо, атрибуція публікатора фрагменту неточна й йдеться про «Нарис із історії пролетарської революції та громадянської війни на Криворіжжі. 1917-1922 рр.», першу версію рукопису книги «Борьба трудящихся Криворожья за власть советов». Див. Чурко Г. Ф. Андрій Пахомов та Авраам Попов – дослідники історії революційного руху на Криворіжжі 1917-1920-х років // Матеріали Третіх Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Кривий Ріг, 2017. С. 46.
- [40] Цікаво які? – очевидно твердження має риторичний характер,
- [41] У пізніших краєзнавчих публікаціях така версія не згадувалася.
- [42] Пахомов А. З історії виникнення Криворіжжя // На землі, на рідній... (На древньому Кизикерменському тракті. Кн. 5). Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. С. 25.
- [43] Гусейнов Г. А степ все світиться. Передмова // На землі, на рідній... (Легенди Криворіжжя). Кн. 1. Дніпропетровськ: «Січ», 2005. С. 28-32, 52.
- [44] Історичний фольклор Криворіжжя / упор. О. Мельник та О. Степаненко. Кривий Ріг: І.В.І., 2001. С. 11-14, 20, 23, 33-34.
- [45] Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу Кривий Ріг: Чернявський Д. О., 2015. С. 10-12. Разом з тим, відзначу некоректність посилання авторами згаданого видання на збірку «Савур-Могила», як книгу, «де опубліковано легенди, зібрані у регіоні у ХІХ столітті» (с. 11). Легенда про Кривого Рога, на яку із таким коментарем покликаються О. Мельник та І. Стеблина, позначена у виданні як запис 1970 р. (Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини. Київ: Дніпро, 1990. С. 217, 253).
- [46] Нікитенко М. П. Криворізькі пам'ятники, які не підлягають занесенню до державного реєстру нерухомих пам'яток України // Матеріали Других Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Кривий Ріг, 2016. С. 28.
- [47] Історичний фольклор Криворіжжя / упор. О. Мельник та О. Степаненко. Кривий Ріг: І.В.І., 2001. С. 40
- [48] Яворницький запозичив, вказавши джерело, інформацію у Соловйова, але невідомо, яку з робіт читав автор «легенди». Див. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова. 1895. С. 372; Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. 3. Т. XI. С.-Петербург: издание Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная польза», [ценз. 1895-1896], Стб. 159.
- [49] Історичний фольклор Криворіжжя / упор. О. Мельник та О. Степаненко. Кривий Ріг: І.В.І., 2001. 368 с.; На землі, на рідній... (Легенди Криворіжжя). Кн. 1. Дніпропетровськ: «Січ», 2005. 360 с.; Славутич Я. Кривий Ріг – козацька назва // На землі, на рідній... (Легенди Криворіжжя). Кн. 2. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2000. С. 107.

- [50] Див. Петро Логвинович Варгатюк – український учений-історик, дослідник історії Криворіжжя (до 100-річного ювілею доктора історичних наук, професора, вченого-краєзнавця, викладача Криворізького державного педагогічного інституту (1946–1975 рр.): бібліографічний покажчик. Кривий Ріг, 2019. 42 с.
- [51] Криворожье. Справочник-путеводитель. Днепропетровск: Днепропетровское книжное издательство, 1963. С. 13-14.
- [52] Тут зроблено посилання на вже згадані «Матеріали для оцінки земель Херсонской губернии» (1890).
- [53] Дана версія першоосновою має думку академіка Васілія Зуєва. В описі своєї мандрівки 1781 р. він писав: «прїехали мы к рѣке Саксаганке [...] При впаденїи ея в Ингулец стоит почта Кривой рог называется. Имя рог здѣсь вѣзде означат каменной мыс, который производит рѣка или своею излучиною, или сходясь с другою; так здѣсь кривой рог не иное что значит, как мыс вышедшїи между Саксаганом и Ингульцем, который рѣка Саксаган обходит вокруг длиною верст на пять, а между двумя колѣнами не будет и четверти версты, а потому и называется кривым рогом» (Зуев В. Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. Санктпетербург: при Императорской Академии Наук, 1787. С. 268-269).
- Загалом думка про «роги» як річкові миси не викликає сумнівів, подібні топоніми зустрічаються і в інших місцях. Разом з тим, більш вірогідно, що назва Кривий Ріг відносилася до гори, що стоїть трохи вище місця злиття Саксагані з Ингульцем (її сучасна назва, Тарапак, походить від прізвища пізнішого власника ділянки). Вперше цю версію я почув від криворізьких краєзнавців Едуарда Дворчука та Володимира Казакова. Вона підтверджується джерельно. Зокрема, у описі мандрівки Шарля-Жильбера Ромма (1786) зазначалося, що Кривий Ріг «является деревней, расположенной на небольшой речке Саксагани, которая впадает в Ингулец, протекая у подножия горы, носящей то же название, что и деревня» (Ромм Ш.-Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. // http://az.lib.ru/r/romm_s/text_1941_puteshestvie-v_krym_v_1786_godu.shtml). Васілій Ізмайлов, який побував тут у 1799 р. писав: «В нѣскольких верстах от Кременчуга открылись частички гор которыя составляют может быть одну цѣпь с Крымскими горами. Здѣшня не велики и невысоки, но довольно пространны. Онѣ состоятъ по большей части из аспида, и хребет их окружает деревню со всех сторон в видѣ криваго рога...». (Измайлов В. Путешествие в Полуденную Россию. Москва: В Университетской типографии, у Ридигера и Клаудия, 1800. Ч. 1. С. 269). Подібно йшлося й у довіднику «Дѣловой и коммерческой Кривой-Рог» (1914): «Свое название Кривой-Рог получил, вѣроятно, от того, что часть его занимает возвышенность и имѣет форму полумѣсяца» (с. 117). На «ріг» як гору вказує місце позначення урочища Кривий Ріг на «Генеральной карте Новороссийской и Азовской губерний...», укладеній у вересні 1778 р. (Фрагмент території краю на Генеральній карті Новоросійської і Азовської губерній 1778 року // Пивовар А.В. Поселення правобережного Запорожжя в 2-й половині XVIII століття // Ингульський степ. Вип. I. 2016. С. 8) та згадки назви урочища у запорозьких документах у зв'язку лише з однією річкою, на кшталт «в Кривомъ Рогѣ в Саксаганы».
- [54] Варгатюк П., Дольчук А. Рудна скарбниця Півдня. Дніпропетровськ: Промінь, 1966. С. 13-14.
- У 1965 р. дуже лаконічно ця ж версія подавалася у статті з «Советской исторической энциклопедии». Варгатюк П. Л. Кривой Рог // Советская историческая энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 1965. Т. 8: Кошала-Мальта. С. 150-151.
- [55] Варгатюк П. Л. Криворіжжя. Путівник. Дніпропетровськ: Промінь, 1969. С. 6, весь сюжет – С. 6-7.
- [56] Варгатюк П. Л., Горяний В. Д., Кан Д. І., Малахов Г. М., Осадчук Г. С. Кривий Ріг // Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1969. С. 285-286.
- [57] Криворізький історико-краєзнавчий музей. Путівник по експозиції. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. С. 17-19.
- [58] Ракитин Я. Г. Сколько лет Кривому Рогу? // Отчет о проведенной научно-исследовательской работе директором музея тов. Ракитиным Я. Г. за 1968-1973 гг. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-7561. С. 7 (108).
- [59] Ногін П. Скільки літ місту // Червоний гірник. 1970. 4 березня. С. 4.
- [60] У довіднику 1963 р. зазначалося, що музей «рассчитан на показ и популяризацию богатого революционного наследия и трудовой доблести горняков, ознакомление посетителей с животным и растительным миром, полезными ископаемыми Криворожья». При цьому у фондах значилося більше 2000 експонатів (Криворожье. Справочник-путеводитель. Днепропетровск: Днепропетровское книжное издательство, 1963. С. 131). У сучасному вигляді, музей веде відлік своєї біографії від 21 лютого 1968 р., коли у новій будівлі було відкрито музейну експозицію з 7 залів. (Криворізький історико-краєзнавчий музей. Путівник по експозиції. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. С. 4).
- [61] Бібліографія про Я. Г. Ракітіна обмежується короткою статтею у «Енциклопедії Криворіжжя» (2007). Відомості про призначення Ракітіна директором музею у 1961 р. у ній очевидно хибні (див. Ракітін Яків Григорович // Енциклопедія Криворіжжя / упор. В. П. Бухтіяров. Кривий Ріг: Явва, 2007. Т. I.: А-К. С. 372-373). Детальніше біографія Я. Ракітіна викладена у документальному фільмі криворізької журналістки Ольги Чистякової «Дело жизни Ракитина» (ТРК «Рудана», 2005) <https://www.youtube.com/watch?v=ceuvs1qro6c>, однак подається там теж доволі плутано. За уточнення обставин біографії Якова Ракітіна дякую Геннадію Лазарову та Андрію Чубенку.
- [62] Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.
- [63] Ракітін Я. Незабаром – 200-річчя. З історії заснування Кривого Рога // Червоний гірник. 1971. 25 червня. С. 2, Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.
- [64] Цей звіт оформлено як підшивку різномірних матеріалів авторства Ракітіна, зокрема рукописи статей, у яких також детально розписано перебіг пошуків дати заснування поселення. Див., зокрема Ракитин Я. Сколько лет Кривому Рогу? // Отчет о проведенной научно-исследовательской работе директором музея тов. Ракитиным Я. Г. за 1968-1973 гг. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-7561. С. 1-32 (102-133).
- [65] Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.
- [66] Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.
- [67] Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.
- [68] Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3.
- [69] Варгатюк П. Л., Кан Д. І., Осадчук Г. С. Кривой Рог // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1977. С. 286.
- [70] Протокол №1 заседания ученого совета города Кривого Рога при историко-краеведческом музее. 29 мая 1971 года (копия) // Отчет о проведенной научно-исследовательской работе директором музея тов. Ракитиным Я. Г. за 1968-1973 гг. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-7561. // 2 с. (С. 134-135).
- [71] Ракітін Я. Незабаром – 200-річчя. З історії заснування Кривого Рога // Червоний гірник. 1971. 25 червня. С. 2.
- [72] Чистякова О. Дело жизни Ракитина. (ТРК «Рудана», 2005) <https://www.youtube.com/watch?v=ceuvs1qro6c> 30:10-30:24
- [73] Пікантності ситуації додавала паралельна історія з Дніпропетровська. Хоча його сторічний ювілей відзначили у 1887 р., місцеві історики, мотивовані місцевим керівництвом, змогли обґрунтувати 1976 р. як дату 200-річчя. У Кривому Розі, як бачимо, змогли випередити свій обласний центр у справі святкування ювілею.
- [74] Попов Аврам Дмитриевич // Мельник О. О., Балабанов С. В. Исторична енциклопедія Криворіжжя. Т. II. Кривий Ріг: СТІПРЕС, 2009. С. 433.
- [75] Попов А. Д. Из истории моего города (посвящается гор. Кривому Рогу. 1765-1975 гг.). Кривой Рог. 1965 г. (машинопись) // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-5815. С. 2-4, цит. С. 3.
- [76] Скальковский А. История Новой-Сѣчи или последняго Коша Запорожскаго / 3-е изд. Ч. 1. Одесса: В типографіи А. Шульце, 1886. С. 254-256.
- [77] Цікаво що у рукописі Попова лише напроти абзаців, присвячених походженню поселення Кривий Ріг на полях стоять позначки (галочки або хрестики) синім чорнилом (авторські правки Попова робив олівцем).
- [78] Осадчук Г. С., Дольчук А. В. Справочные материалы для лекторов, докладчиков, политинформаторов и агитаторов по 200-летию Кривого Рога и 100-летию начала горных работ в Криворожском бассейне. Кривой Рог. 1974. С. 4.

- [79] Попов А. Документи свідчать // Червоний гірник. 1971. 8 серпня. С. 4.
- [80] Про підготовку і відзначення 200-річчя Кривого Рогу // Червоний гірник. 1974. 13 липня. С. 1; Кичаєв О. Готуємось до ювілею // Червоний гірник. 1975. №45. 4 березня. С. 2.
- [81] Кальченко Ю., Сушкевич В. Наше місто – наша гордість // Червоний гірник. 1971. 29 вересня. С. 4.
- [82] Попов А. Документи свідчать // Червоний гірник. 1971. 8 серпня. С. 4, Ракітін Я. Незабаром – 200-річчя. З історії заснування Кривого Рога // Червоний гірник. 1971. 25 червня. С. 2; Ракітін Я. Кривий Ріг починався так // Червоний гірник. 1974. 1 жовтня. С. 3; Ракітін Я. Скільки лет Кривому Рогу // Социалистическая индустрия. 1972. 13 марта С. 3.
- [83] Осадчук Г. С. Дольчук А. Справочные материалы для лекторов, докладчиков, политинформаторов и агитаторов по 200-летию Кривого Рога и 100-летию начала горных работ в Криворожском бассейне. Кривой Рог. 1974, 77 с. Стаття Я. Ракітіна «Кривий Ріг починався так» вийшла у рубриці «На допомогу агітаторам».
- [84] Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк. Днепропетровск: Промінь, 1975. 208 с. Див. також Бережний А. Святковий подарунок // Червоний гірник. 1975. 17 травня. С. 4
- [85] Варгатюк П. Л. Кривому Рогу – 200 років (про заснування і розвиток міста та Криворізького залізничного басейну) // Архіви України. 1975. № 2. С. 58-64. Цікаво, що у цій статті автор писав просто про краєзнавців, які за дорученням міському та міськвиконкому здійснили архівні пошуки, не згадуючи прізвища Ракітіна.
- [86] Варгатюк П. Л., Кан Д. И., Осадчук Г. С. Кривой Рог // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1977. С. 286. Таке пізніє «відкриття» прототипу робить сумнівним датування відповідної «легенди», опублікованої О. Мельником та О. Степаненком 1930-ми рр.
- [87] Варгатюк П. Л. Кривому Рогу – 200 років (про заснування і розвиток міста та Криворізького залізничного басейну) // Архіви України. 1975. № 2. С. 59.
- [88] Джерелом знань про Івана Рога автор вказав працю Володимира Голобуцького «Запорожское казачество» (1957).
- [89] Мається на увазі старе русло Саксагані. У 1957 р. задля уможливлення рудних розробок річка в межах міста частково була переведена в дериваційний тунель. Вірогідне місце розташування поштової станції зараз зайняте забудовою, тож обеліск спорудили у найбільш зручному з архітектурної точки зору місці – перед входом до популярного серед містян парку ім. газети «Правда» (зараз – Парк імені Федора Мершавцева).
- [90] Борцова Є. Закарбуємо в пам'яті // Червоний гірник. 1975. 24 травня. С. 4.
- [91] «З донесення отамана Коша Запорізького Генерал-поручику Прозоровському 29.IV.1775г. ЦДІА УРСР ф. 229 оп. 1. од. 361 арк 34 34 зв., 38».
- [92] Репортаж з зібрання див. у Бедренець В., Чухан Л. Висока нагорода – місту гірницької слави // Червоний гірник. 1975. 24 травня. С. 1-2, 4.
- [93] Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Кривого Рога Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного прапора // Місто трудової мужності. Київ: Дніпро. С. 12.
- Чотири роки перед цим, 18 січня 1971 р. Кривий Ріг нагородили орденом Леніна.
- [94] Промова товариша В. В. Щербицького // Місто трудової мужності. Київ: Дніпро. С. 17.
- Щоправда, повна цитата виглядає так: «Двісті років вашому місту. Як кажуть, за всіма статтями вік уже чималий. Але якщо оцінювати цей період часу з точки зору того, що зроблено, то справжня історія Кривого Рога почалася тільки після Великого Жовтня».
- [95] Павлов В., Сушкевич В. Святує трудовий Кривбас // Червоний гірник. 1975. 27 травня. С. 1-2, 4; Чубенко А. Є. Формування традиції на Криворіжжі (на прикладі святкування Дня міста) // Криворіжжя: погляд у минуле...: Матеріали VI Історико-краєзнавчих читань. Том 2. Кривий Ріг, 2020. С. 841-85.
- [96] Хроніку святкувань див. у програмі Чистякова О. Городской роман. 200-летие Кривого Рога (ТРК «Рудана» 2006) https://www.youtube.com/watch?v=ucTQGP_9NAs
- [97] Дякую Олені Саяпіній, у чиему архіві зберігаються плакати, за надані їх зображення.
- [98] На двох інших плакатах ракурс трохи зміщено – і миса вже не видно, лише хата на березі річки. На одному плакаті присутній лише напис «Кривому Рогу – 200», на іншому «200» та «Домостроительный комбинат 1975»; вірогідно ця організація і була їхнім замовником.

Histor!ans

ГАЛЕРЕЯ

ОГОЛОШЕННЯ

НОВІ КНИЖКИ

ПРО НАС

ПУБЛІКАЦІЇ

[Авторська колонка](#) | [Інтерв'ю](#) | [Інституції історичної науки](#) | [Дискусія](#) |

[Дослідження](#) | [Історія і пам'ять. Важкі питання](#) | [Українська мова](#) | [Post Mazepa](#) |

[Забуті жертви війни](#) | [Відео](#) | [Останні публікації](#)

АРХІВ

[Україна Модерна. 2007 – 2010](#) | [Україна в минулому](#) | [УАЩ](#) | [Монографії](#) | [Статті](#)